

# SRBIJA I NJENI EVROPSKI SUSEDI

## UVOD

Republika Srbija se nalazi u ključnoj fazi procesa pridruživanja Evropskoj uniji (EU). Početkom 2014. godine, zvanično su otpočeli pregovori o 35 poglavlja u kojima je potrebno da Srbija usaglasí svoje politike, zakonodavstvo i praksu sa EU, i neka od njih će uskoro biti i otvorena – između ostalih i poslednje, 35. poglavlje, koje se tiče dobrosusedskih odnosa (u slučaju Srbije, i odnosa sa Kosovom). Od osam zemalja sa kojima se Srbija graniči, četiri su članice Evropske unije, koje su to postale u različito vreme: Mađarska 2004, Rumunija i Bugarska 2007. a Hrvatska 2013. godine. Iako ostale četiri zemlje (Makedonija, Albanija, Crna Gora i Bosna i Hercegovina) zasad nisu deo EU, one su sve izrazile političku volju da joj se pridruže i nalaze se u različitim etapama tog procesa. U sklopu pregovora za poglavlje 35, Srbija će morati da pokaže na koji način poštuje odnosno garantuje poštovanje principa dobrosusedske politike, kao i na kom nivou i na kojim poljima sarađuje sa svojim susedima. Međutim, uprkos saradnji, primetno je da Srbija sa susednim zemljama (a ovde se ubrajaju sve četiri EU države) ima i niz otvorenih bilateralnih pitanja, zbog kojih će pregovori u poglavlju 35 u slučaju Srbije biti posebno osetljivi. Nesumnjivo je da će rešavanje ovih pitanja morati da bude intenzivirano tokom pregovaračkog procesa, tim pre ako se zna da su neka od njih bila aktuelna još u vreme sticanja kandidatskog statusa.

Određeni broj otvorenih bilateralnih pitanja svakako predstavljaju potencijalnu pretnju za tok pregovaračkog procesa, s obzirom na to da su neke zemlje zbog nerešenih bilateralnih sporova ranije iskusile obustavu tog procesa, i to na duže vreme. Uprkos jasnoj preporuci Evropske komisije da se bilateralni sporovi između zemalja članica EU i zemalja kandidata za članstvo rešavaju nezavisno od pregovaračkog procesa i da ga tim rešavanjem ne uslovljavaju, takva praksa očigledno nije bila uvek poštovana. Zbog toga je važno da se u slučaju Srbije rešavanje ovih pitanja pokrene što pre, i to pre svega da ga sama Srbija pokrene, jer bi se time i sam pregovarački proces o članstvu u EU okončao brže i bezbolnije. Namera ovog *policy brief*-a stoga i jeste da animira donosiocce odluka u Srbiji da sagledaju značaj pravovremenog rešavanja ovih pitanja i negativni uticaj koji ona mogu da ostvare na pregovarački proces, kao i put kojim ova pitanja treba pokrenuti sa mrtve tačke. Bez obzira na to što Srbija ima nerešena pitanja i sa ostalim svojim susedima, fokus će ovde biti na četiri susedne zemlje koje su već postale članice EU, i koje najdirektnije mogu da utiču na pregovarački proces. Oni bilateralni problemi koji

pokazuju određene sličnosti i po svojoj suštini, i po tendencijama prilikom pokušaja rešavanja (kao npr. manjinska pitanja), ovde će biti obrađena zajedno i uporedno.

Za valjanu analizu, a onda i rešavanje otvorenih pitanja, potrebno je sagledati i širi kontekst bilateralnih odnosa između Srbije i njenih suseda iz EU. Jasno je da dobri i razvijeni bilateralni odnosi pogoduju (ako nisu i preduslov) trajnom „premošćavanju“ postojećih razlika u pojedinim pitanjima, kao i rešavanju međusobnih sporova. Zbog toga ćemo se ovde prvo osvrnuti na bilateralne odnose između Srbije i njenih EU suseda, a onda analizirati i otvorena pitanja između njih, odnosno proceniti potencijal koji nerešavanje tih pitanja može da ima na blokadu pregovaračkog procesa o pristupanju Srbije Evropskoj uniji.

## **BILATERALNI ODNOSI IZMEĐU SRBIJE I SUSEDNIH EU ZEMALJA**

### **Sažeta istorija diplomatskih odnosa**

Osim sa Hrvatskom, koja je zajedno sa Srbijom bila deo jugoslovenske unitarne, pa federativne države, i sa kojom su diplomatski odnosi prvi put uspostavljeni tek nakon raspada zajedničke države i međusobnog priznavanja (tada Hrvatske i SRJ) 1996. godine, odnosi Srbije sa ostale tri države postoje već više od jednog veka. Najstariji zvanično uspostavljeni odnosi jesu oni sa Rumunijom, još iz vremena Kneževine Srbije, dok je ona bila poluzavisna oblast Otomanskog carstva, 1841. godine; međutim, prva „diplomatska agentstva“ uspostavljena su u obema (delimično suverenim) državama 1863. godine. Ova agentstva su podignuta na viši nivo 1879. godine, kada su proglašena za stalna diplomatska predstavništva, i to nakon što su i Rumunija i Srbija stekle punu državnu samostalnost. Najviši nivo predstavljanja dve zemlje su postigle 1939, kada su u Bukureštu i Beogradu (tada već glavnom gradu Jugoslavije) postavljeni stalni ambasadori. Diplomatski odnosi Srbije i Bugarske imali su sličnu putanju: dve strane su zvanične odnose uspostavile takođe davne 1879. godine, zatim diplomatska agentstva 1909. (nakon što je Bugarska stekla punu nezavisnost od otomanske države), a stalne ambasadore razmenile su tek 1948. godine, kao dve zemlje iz socijalističkog bloka. Na kraju, zvanične odnose sa Mađarskom kao delom Austrougarske carevine Srbija je uspostavila 1882. godine, ali su stalna diplomatska predstavništva mogla da budu uspostavljena tek nakon završetka Prvog svetskog rata i stvaranja moderne mađarske države, 1920. godine (između Mađarske i Kraljevine SHS).

Odnosi između Srbije (i Jugoslavije) i susednih zemalja su za poslednjih pola veka bili manje ili više turbulentni, a uticaj tog nasleđa oseća se i u njihovim savremenim odnosima. Tokom Drugog svetskog rata, bugarske i mađarske jedinice delovale su i na tlu Jugoslavije, ali to nije mnogo uticalo na posleratne odnose sa ovim državama, budući da su se svi zajedno našli u

socijalističkom bloku. Pa ipak, nakon razlaza Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom 1948. godine, odnose sa Jugoslavijom prekinule su i Mađarska, Rumunija i Bugarska, da bi ih ponovo obnovile posle 1955. Tada kreće i period intenzivnije saradnje sa ovim zemljama, koji traje sve do raspada Jugoslavije. Danas Srbija, kao samostalna država od 2006. godine, održava odnose sa svim ovim susedima na najvišem nivou. Pored ambasada u glavnim gradovima, Srbija ima konzulate u Vukovaru i Rijeci (Hrvatska), kao i u Temišvaru (Rumunija). Sa druge strane, u Srbiji postoje konzulati Hrvatske i Mađarske (u Subotici), kao i Rumunije (u Vršcu i Zaječaru).

### **Savremeni politički odnosi**

Uprkos određenim neslaganjima koja postoje između Srbije i susednih zemalja iz EU (posebno sa Hrvatskom), može se reći da su politički odnosi u opštem smislu dobri i intenzivni. S tim u vezi, poslednjih godina organizovano je nekoliko poseta na najvišem državnom nivou između predstavnika Srbije i ovih susednih zemalja. Povodom centralne proslave pristupanja Hrvatske Uniji, u Zagrebu su 2013. boravili i predsednik i premijer Srbije (Tomislav Nikolić i Ivica Dačić), a iste godine su i predsednik i premijer Hrvatske (Ivo Josipović i Zoran Milanović) odvojeno posetili Beograd. Što se tiče Mađarske, predsednik Srbije Tomislav Nikolić posetio je zvaničnu Budimpeštu 2012. godine, a mađarski predsednik Janoš Ader uzvratio je posetu Beogradu naredne godine. Štaviše, 2014. godine vlade Srbije i Mađarske održale su zajedničku sednicu u Beogradu, kojoj su predsedavali premijeri obeju država. Beograd je posetio i rumunski premijer Viktor Ponta (2014), a predsednik Trajan Basesku u dva navrata (2008, 2011); tadašnji premijer Srbije, Ivica Dačić, posetio je Bukurešt 2013. U Bugarskoj je inače 2014. godine održan i trilateralni sastanak premijera Srbije, Rumunije i Bugarske, a bilo je i nekoliko bilateralnih poseta između zvanične Sofije i Beograda. I predsednik i premijer Srbije odvojeno su posetili Bugarsku 2013. godine, kao i više ministara iz Vlade. Srbiju je te godine posetio predsednik bugarske skupštine, Mihail Mikov, ministar spoljnih poslova, Kristijan Veginin, došao je naredne 2014. godine, dok je premijer ove države (Bojko Borisov) u Beogradu boravio ranije, 2010.

Susreti najviših državnih zvaničnika pre svega su poslužili da se Srbiji iskaže podrška na putu evropskih integracija, ali i obostrana potreba za dubljom bilateralnom saradnjom. Ovo je posebno bitno u odnosima Srbije sa Hrvatskom, imajući u vidu nedavnu burnu prošlost i ratna dešavanja u toj zemlji. S tim u vezi, prilikom zvaničnih bilateralnih poseta predstavnika dveju strana dominirale su poruke o potrebi prevazilaženja teškog nasleđa iz 1990-ih godina, ali i jačanja međusobne podrške na evropskom putu, a od 2013. i hrvatska podrška Srbiji da postane deo EU. Demonstrirajući opredeljenost Hrvatske za pružanje te podrške, te intenziviranje bilateralne saradnje, hrvatska premijerka, Jadranka Kosor, prilikom zvanične posete Beogradu 2010. godine, donela je i srpskom kolegi uručila hrvatske prevode komunitarnog zakonodavstva

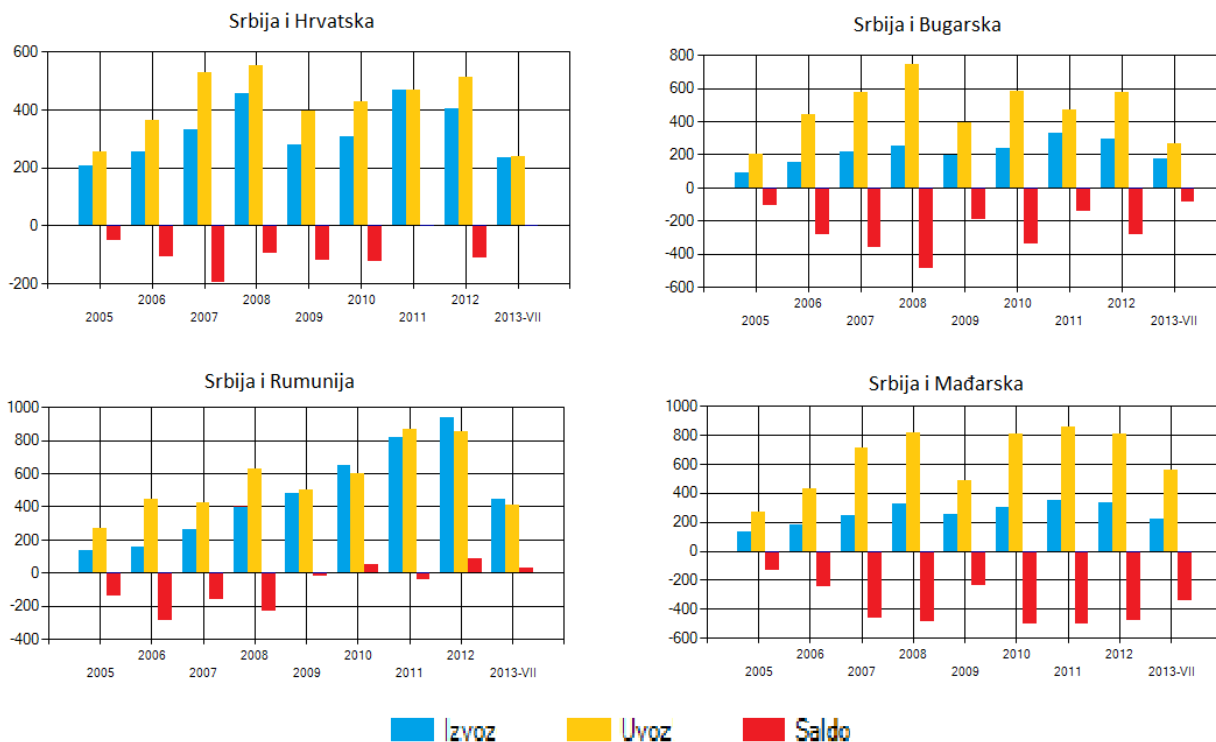
EU. Sa druge strane, ni zvaničnici ostalih triju zemalja ne zaostaju u ovoj podršci. Tako je mađarski premijer Orban tokom svoje posete Beogradu naglasio da se Mađarska „deklarativno i suštinski zalaže za punopravno članstvo Srbije u Evropskoj uniji”. Isto tako, njegov rumunski kolega Viktor Ponta rekao je da Rumunija ne samo da neće blokirati put Srbije ka EU, već će biti i njen „najodlučniji advokat” za učlanjenje. Rumunski premijer je takođe poručio da u okviru bilateralne saradnje Srbija može da nauči mnogo iz iskustva njegove zemlje, i da to treba da iskoristi kako bi izbegla greške koje je Rumunija pravila u procesu pridruživanja EU. Šef bugarske diplomatije Veginin takođe je u više zvaničnih susreta tokom posete Beogradu 2014. istakao da Bugarska podržava ambicije Srbije o članstvu u EU, i da Bugarska stoji na raspolaganju Srbiji kada se radi o pružanju stručne pomoći u procesu pregovora o članstvu.

Pored iskazivanja deklarativne podrške evropskom putu Srbije i jačanju bilateralnih odnosa, tokom ovih susreta dogovorena je i konkretna saradnja u određenim oblastima, shodno čemu je između Srbije i njenih suseda u poslednjih nekoliko godina potpisano i više međudržavnih sporazuma. Tako je sa Hrvatskom potpisan Sporazum o plovidbi i tehničkom održavanju plovnih puteva na unutrašnjim vodama (2009), Sporazum o saradnji u oblasti odbrane (2010), te više finansijskih i drugih sporazuma. Sa Mađarskom je, između ostalog, potpisan Sporazum o vojnoj saradnji (2010), te Sporazum o drumskom prevozu putnika i robe (2014). Sa Rumunijom je, recimo, potpisan Sporazum o ekonomskoj, naučnoj i tehničkoj saradnji (2008), kao i Sporazum o otvaranju četiri (nova) granična prelaza (2014). I sa Bugarskom je potpisano više sporazuma, memoranduma i protokola kao što su, na primer, Memorandum o saradnji u oblasti evropskih integracija (2007), Sporazum o razmeni i uzajamnoj zaštiti poverljivih informacija u oblasti odbrane (2011), Sporazum o socijalnoj sigurnosti (2011) itd. S obzirom da je manjinsko pitanje značajno i za Srbiju i za sve četiri susedne zemlje, posebnu težinu imaju sporazumi postignuti u ovoj oblasti. Sa Mađarskom i Hrvatskom bilateralni sporazumi o zaštiti prava manjina formalizovani su još u vreme SCG (2003. i 2005), dok je sa Rumunijom bilateralni Protokol o nacionalnim manjinama potpisan 2012. godine. Sa Bugarskom ovakvog sporazuma za sada nije bilo. Postignuti sporazumi bi trebalo da posluže kao okvir za primenu najboljih standarda u oblasti zaštite manjinskih prava.

## **Ekonomski odnosi**

Pored političkih, Srbija sa svoja četiri suseda iz EU ima vrlo razvijene i ekonomske odnose, i oni poslednjih godina postaju sve intenzivniji. Trgovinska razmena, međutim, i dalje predstavlja problematično polje u bilateralnim ekonomskim odnosima budući da pokazuje kontinuirani deficit na srpskoj strani (osim sa Rumunijom, gde su postojali i kratki periodi kada je Srbija bila u

suficitu /slika 1/), bez obzira na to što se beleži relativno povećanje obima trgovinske razmene sa svim ovim susednim zemljama.



**Slika 1: Robna razmena između Srbije i susednih EU zemalja, u mil. USD; Izvor: Privredna komora Srbije**

Danas se privredna saradnja između Srbije i njenih EU suseda ostvaruje na bazi bilateralnih ugovora o ekonomskoj saradnji i slobodnoj trgovini, a u ranijim godinama okvir joj je pružala i CEFTA – multilateralni ugovor kojim je svojevremeno formirana zona slobodne trgovine između srednjeevropskih zemalja koje su pretendovale na članstvo u EU. CEFTA i dalje predstavlja okvir u kojem se razvijaju ekonomski odnosi između zemalja Zapadnog Balkana, osim sa Hrvatskom, koja u njoj ne učestvuje od učlanjenja u EU. Inače, Srbija (odnosno SRJ) je sa susednim zemljama potpisala više međudržavnih dokumenata, s namerom da unapredi poslovanje kompanija, trgovinsku razmenu i sl., pa je i većina njih prestala da važi, odnosno morala je da se menja, nakon što su ove zemlje postale članice Evropske unije. Tako su SRJ i Mađarska potpisale ugovore o ekonomskoj i trgovinskoj saradnji, o slobodnoj trgovini, da bi dve strane postigle novi Ugovor o ekonomskoj saradnji 2005. Nakon toga su potpisani i drugi srodni ugovori, o izbegavanju dvostrukog oporezivanja, podržavanju međusobnih investicija itd. Slično je i sa Bugarskom, sa kojom je prethodno SCG postigla Ugovor o slobodnoj trgovini (2003), a po ulasku

Bugarske u EU, Srbija je potpisala Sporazum o ekonomskoj saradnji (2007, a na snazi od 2010), kojim je dogovoreno podsticanje investicija i poboljšanje poslovne klime u više oblasti – industriji, građevinarstvu, poljoprivredi, energetici i drugim, a usledili su i sporazumi o uzajamnom podsticanju i zaštiti ulaganja, saradnji u turizmu itd.

Valja pomenuti da uspešnu ekonomsku saradnju između Srbije i susednih EU država poslednjih godina dopunjuje i razvoj prekogranične saradnje, u okviru koje se stvaraju tzv. evroregioni u cilju boljeg povezivanja područja sa suprotne strane granice. Tako je između Srbije, Mađarske i Rumunije formiran region Dunav–Kereš–Mureš–Tisa (još 1997), dok je između Srbije i Bugarske stvoren region koji obuhvata šest srpskih i šest bugarskih pograničnih okruga (2007. godine, uključujući sa bugarske strane i Sofijski okrug). Razvojni projekti u okviru uspostavljene prekogranične saradnje u velikoj meri se finansiraju pretpriputnim IPA sredstvima. Dalje, usvajanjem Dunavske strategije, dokumenta Evropske komisije iz 2010. godine, uspostavljen je još jedan okvir za saradnju između Srbije i susednih EU zemalja, s obzirom da su sve one podunavske, a da se Srbija pridružila ovoj inicijativi. Dunavska strategija trebalo bi da obezbedi saradnju između zemalja iz sliva Dunava, kroz tri pravca delovanja: poboljšavanje međusobne povezanosti, očuvanje životne sredine i jačanje sveukupnih potencijala za razvoj.

### **Ostale oblasti od značaja za razvoj bilateralne saradnje**

Bilateralna saradnja postoji i razvija se i u mnogim drugim oblastima, da pomenemo samo sferu odbrane, infrastrukture ili kulture. Što se tiče vojne saradnje, pored potpisivanja nekoliko sporazuma, preduzeti su i neki konkretniji koraci, u vidu zajedničkog učešća u mirovnim misijama. Tako se, na primer, 2012. godine 46 pripadnika Vojske Srbije pridružilo mađarsko-slovačkom kontingentu u međunarodnoj mirovnoj misiji UNFICYP na Kipru, s mogućnošću da se ovaj broj poveća.

Srbija i susedne zemlje započele su i brojne zajedničke infrastrukturne projekte, pa je, recimo, između srpskih i mađarskih zvaničnika tokom 2014. godine pokrenuto pitanje modernizacije pruge Beograd–Budimpešta, izgradnja i otvaranje novih graničnih prelaza itd. Budući da su za ovo poslednje pogranične lokalne samouprave posebno zainteresovane, o otvaranju nekoliko graničnih prelaza bilo je reči i u razgovorima čelnika triju banatskih okruga iz Srbije, sa predstavnicima rumunskih županija Timiš i Karaš Severin 2013. Zvaničnici dveju država su novembra 2014. neke od dogovorenih graničnih prelaza i otvorili.

I na polju kulture bilateralna (ali i multilateralna) saradnja ima višedecenijsku tradiciju, a njen razvoj je posebno primetan poslednjih godina. S tim u vezi, u Beogradu je sredinom 2014. godine otvoren Institut za mađarsku kulturu, sa ciljem da dve zemlje još više približi. Takođe,

Srbija, Hrvatska, Rumunija i Bugarska potpisale su 2012. Memorandum o saradnji na projektu „Kulturna turistička ruta – Put rimskih careva”, u želji da zajednički „brendiraju” Dunav kao međunarodni turistički proizvod. Namera je takođe bila da zemlje regiona kroz realizaciju ovog projekta dodatno afirmišu i evropsku Dunavsku strategiju.

## OTVORENA PITANJA

I pored, dakle, bogate i intenzivne bilateralne saradnje, odnosi između Srbije i njenih suseda i dalje nisu bez trzavica. I pored toga što zvaničnici i Srbije i pojedinih susednih EU država s vremena na vreme naglase kako između dveju strana nema „otvorenih pitanja”, nesumnjivo je da između ovih zemalja u pojedinim stvarima od zajedničkog značaja postoje razlike u stavovima, ponašanjima ili politikama, a te razlike onda mogu da prerastu u određene probleme i, što je od značaja za ovu analizu, potencijalno ugroze pregovarački proces između Srbije i EU. Takve razlike ne treba potcenjivati i, imajući u vidu ambicije Srbije da postane deo EU, te njenih unutrašnjih i spoljnih procesa i politika, na njih treba referisati kao na otvorena pitanja. Takođe je nesporno (ali i razumljivo) da po broju i raznovrsnosti nerešenih pitanja između Srbije njenih EU suseda prednjači Hrvatska.

Otvorena pitanja između Srbije i Hrvatske (a isto važi i za ostale tri susedne države iz EU) mogla bi se razvrstati u dve grupe: na otvorena pitanja za čije rešavanje je više zainteresovana Srbija, i na ona za čije su rešavanje zainteresovane ili obe strane podjednako, ili za njih Hrvatska iskazuje više interesa. U prvu grupu svakako spadaju sva pitanja koja se odnose na (prethodno izbegla) lica koja su se vratila u Hrvatsku i ostvarivanje njihovih prava, u prvom redu obnove porušenih objekata, restitucije stanarskih prava, konvalidacije radnog staža, kao i restitucije imovine, sve u cilju njihove dalje reintegracije. Pored lica koja su se vratila, u Srbiji još uvek živi oko 40.000 (registrovanih) izbeglica iz Hrvatske, čija prava i dalje nisu u potpunosti regulisana, i ona se svakako moraju urediti na nivou dveju država. Kako je Srbija, dakle, a ne Hrvatska, više zainteresovana za rešavanje ovih pitanja, to je njihov potencijal za uticanje na pregovarački proces o pridruženju Srbije EU mali, pa se njima ovde nećemo podrobnije baviti. Kod druge grupe pitanja je taj potencijal kudikamo veći, i njima će u daljoj analizi biti posvećena veća pažnja. Isto važi i za ostale susede iz EU: nećemo se, na primer, baviti položajem srpske manjine u njima (a srpska zajednica postoji u svim tim zemljama), već uglavnom položajem manjina drugih naroda u Srbiji (naroda kojima su matične zemlje naši EU susedi). Konačno, otvorena pitanja, ili problemi koje Srbija deli sa više svojih EU suseda, mogli bi da se podele u nekoliko

segmenata: odnos prema nezavisnosti Kosova, pitanje manjina čije su matice susedne zemlje, te ratno odnosno istorijsko nasleđe.

### **Odnos prema kosovskoj nezavisnosti**

Pitanje priznavanja nezavisnosti Kosova predstavlja jedno od pitanja koja su u značajnoj meri oblikovala bilateralne odnose Srbije sa susednim zemljama u poslednjih nekoliko godina. Četiri susedne EU zemlje nisu imale (i još uvek nemaju) istovetan stav o tome, odnosno Hrvatska, Mađarska i Bugarska dogovorno su priznale nezavisnost Kosova istog dana, 19. marta 2008. godine, mesec dana nakon njenog proglašenja, dok je Rumunija izričito bila protiv jednostrane deklaracije o nezavisnosti Kosova, shodno čemu je i odbila da prizna Kosovo za novu državu.

Odluka tri susedne države da istovremeno, zajedničkom izjavom, priznaju Kosovo bila je, kako je to obrazloženo, izraz potrebe da se sačuva mir i stabilnost u regionu, usled novonastalih okolnosti. Srbiji je istovremeno upućena poruka da odluka o priznanju Kosova nije uperena protiv nje i da su sve tri zemlje i dalje opredeljene da razvijaju čvrste i dobrosusedske odnose sa Srbijom. Prvobitna reakcija zvaničnog Beograda bila je negativna, u skladu sa čim je tadašnji ministar spoljnih poslova Srbije Vuk Jeremić upozorio da je ovo priznavanje „korak unazad” u odnosima Srbije i suseda, Vlada Srbije je u više navrata protestovala, a srpski ambasador iz Budimpešte bio je nakratko povučen. Zvanični Beograd, međutim, ipak nije preduzeo konkretnije korake ka zamrzavanju odnosa sa ovim susedima, tim pre što je pitanje priznanja kosovske nezavisnosti od samog početka problematizovano na globalnom nivou, što je broj država koje su ga priznale rastao, i što Srbija, shodno svojim ambicijama da postane deo EU, nije želela da se ozbiljnije konfrontira sa državama članicama, od kojih je većina kosovsku nezavisnost priznala ubrzo nakon proglašenja.

Za konfrontacijom sa EU nije ni bilo potrebe, s obzirom da ona nije mogla (niti može) da zauzme jedinstven stav o kosovskoj nezavisnosti, imajući u vidu da pet država članica izričito odbija da prizna jednostrano proglašenu nezavisnost južne srpske pokrajine, a među tim zemljama je i Rumunija koja vrlo dosledno, od samog početka, iskazuje svoje neslaganje sa tim činom. Naravno, ne treba zaboraviti da u slučaju Rumunije, jednako kao i u slučaju ostalih zemalja EU koje nezavisnost Kosova nisu priznale, složena unutrašnja situacija, odnosno bojazan da bi domaće manjine pozicioniranje države po ovom pitanju mogle da (zlo)upotrebe, odigrala je značajnu, ako ne i presudnu ulogu u ispoljavanju negativnog stava o kosovskoj nezavisnosti. Rumunija tu pre svega nije želela da podstiče ambicije transilvanijskih Mađara kao najbrojnije manjinske grupe u Rumuniji (6,5% stanovništva), koji su inače više puta zahtevali širu autonomiju unutar Rumunije, te čvršće veze sa Mađarskom. Shodno tome, Rumunija je sve



vreme ignorisala i pozive zapadnih zemalja da promeni svoj principijelan stav. Štaviše, uprkos rezoluciji Evropskog parlamenta iz aprila 2013. kojom su zemlje članice EU koje nisu priznale Kosovo, pozvane da to učine, i uprkos inicijativi samog rumunskog premijera Viktora Ponta da se preispita stav o nepriznavanju Kosova, posebno nakon postizanja Briselskog sporazuma između Beograda i Prištine, zvanična pozicija Rumunije (uključujući parlament, predsednika i vladu) još uvek se po tom pitanju nije promenila i svi su izgledi da u skorijoj budućnosti i neće.

Iako bi ovakvo otvoreno pitanje moglo da izazove krupne probleme između zemalja ( pogotovo susednih), ne čini se da u slučaju Srbije ono može da ostvari veći negativni uticaj na tok pregovaračkog procesa sa EU, s obzirom da ono prevazilazi bilateralne i lokalne okvire. Pitanje Kosova rešava se i rešavaće se na relaciji Srbija–EU, a ne čini se ni da su četiri susedne zemlje (osim u određenoj meri Rumunija) spremne da se više angažuju na oblikovanju zajedničkog EU stava, već to prepuštaju većim i jačim članicama Unije. Kada se i ako se Beograd i Brisel usaglase oko razvezivanja „kosovskog čvora”, to će pitanje izbledeti i nestati sa bilateralnih agendi Srbije i njenih suseda iz EU.

### **Manjinsko pitanje**

Za razliku od pitanja nezavisnosti Kosova, „manjinsko pitanje” bi moglo da ostvari mnogo veći uticaj na tok pregovaračkog procesa o uklanjanju Srbije u EU. U Srbiji žive pripadnici i hrvatske, mađarske, rumunske i bugarske manjine. Većina tih manjina je tokom socijalističke Jugoslavije ostvarila visok stepen kolektivnih prava, koja su, između ostalog, podrazumevala osnovno i srednjoškolsko obrazovanje na maternjem jeziku, službenu upotrebu jezika i pisma u jedinicama lokalne samouprave gde manjinske zajednice žive u značajnijem broju itd. Neka od ovih prava bila su redukovana tokom 1990-ih, da bi nakon 2000. godine bila reafirmisana. S tim u vezi, Srbija je poslednjih godina usvojila niz propisa u ovoj oblasti (recimo, Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina iz 2002. godine, Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina 2009. itd), te prihvatila više međunarodnih dokumenta kojima se garantuje ostvarivanje manjinskih prava. Isto tako, Srbija je u oblasti zaštite manjinskih pitanja potpisala i više bilateralnih dokumenata sa svojim susedima, s namerom da se međusobno obezbedi poštovanje najviših standarda u zaštiti i afirmaciji manjina. Pa ipak, čini se da je manjinsko pitanje u poslednje vreme u značajnoj meri počelo da se politizuje te vezuje i za neke druge procese.

## Mađarska manjina

Mađari predstavljaju najbrojniju manjinsku zajednicu u Srbiji, čineći 3,5% stanovništva Srbije, odnosno preko 21% svih manjinskih zajednica (prema popisu iz 2011)<sup>1</sup>. Mađari uglavnom nastanjuju severne predele Srbije, u blizini granice sa Mađarskom, područje koje je do kraja Prvog svetskog rata pripadalo Mađarskoj, nakon čega je pripojeno Kraljevini SHS. Usled migracija i niske stope nataliteta, broj pripadnika mađarske manjine bio je poslednjih decenija u stalnom opadanju, dok danas oni čine apsolutnu većinu u pet lokalnih samouprava, a relativnu u još tri.



**Slika 2: Nepodudaranje državnih i „etničkih” granica između Srbije i njena četiri suseda iz Evropske unije**

Mađarska (a isto vredi i za druge susedne države) je po pitanju svojih sunarodnika u Srbiji poslednjih nekoliko godina postala mnogo glasnjija, i to uporedo sa procesom pridruživanja Srbije EU, čime se „rešavanje” pitanja položaja mađarske manjine indirektno vezuje za sam taj proces. Po rečima Oskara Nikovica, doskorašnjeg ambasadora Mađarske u Beogradu, pitanja vezana za položaj manjina su „centralna za odnose između Mađarske i Srbije”. Iz ovoga je jasno da se obe strane, a posebno Srbija – s obzirom da se nalazi u pregovaračkom procesu sa EU – moraju ozbiljno pozabaviti ovim pitanjem. Kako je već rečeno, Mađarska i Srbija (odnosno SCG),

<sup>1</sup> Iz podataka je izuzeto Kosovo i Metohija, a takođe ne treba zaboraviti i da je najveći deo albanskog stanovništva na jugu centralne Srbije ovaj popis bojkotovao, no čak i da nije, Mađari i dalje ostaju daleko najbrojnija manjinska zajednica. Svi ostali demografski podaci u ovoj analizi takođe se odnose na popis stanovništva iz 2011. godine.

postigle su 2004. godine Ugovor o zaštiti srpske nacionalne manjine u Mađarskoj i mađarske nacionalne manjine u Srbiji, kojim je formirana i Međudržavna komisija za manjinska pitanja. Dve države su se ovim ugovorom obavezale da za odnosne manjine obezbede „očuvanje i razvoj njihovog nacionalnog, jezičkog, kulturnog i verskog identiteta” (član 1), kao i „odgovarajuće mere u oblasti ekonomskog, društvenog, političkog i kulturnog života, kako bi obezbedile jednake mogućnosti pripadnicima nacionalnih manjina” (član 2). Iako bi, dakle, pitanjima od značaja za manjine trebalo da se bavi pomenuta Međudržavna komisija, ovo telo se do sada neredovno sastajalo, i nije imalo na raspolaganju valjane mehanizme koji bi omogućili sprovođenje dogovorenog. U svetlu pojedinačnih međunacionalnih incidenata koji su se u poslednjih nekoliko godina dogodili u vojvođanskim sredinama sa mađarskim življem, čini se da bi ovo telo ipak moralo da bude mnogo aktivnije.

Iako je država Srbija iskazala rešenost da ove probleme prevaziđe, o čemu je govorio i mađarski predstavnik u skupštini Srbije, Balint Pastor, pitanju položaja mađarske manjine mora se posvetiti kontinuirana pažnja, s obzirom na potencijal koji (izolovani) incidenti, ali i ovo pitanje uopšte može da ima na proces pridruživanja Srbije EU. Ne treba zaboraviti da se o međuetničkim incidentima u Vojvodini već nekoliko puta govorilo i u Evropskom parlamentu, što su pojedini iskoristili da naglase kako je sada „istorijski trenutak kada bi Mađarska mogla da primeni veto u procesu priključivanja Srbije EU”.<sup>2</sup> Sa druge strane, bez obzira na to što je zvanična Budimpešta istakla svoju podršku evrointegracijama Srbije, pojedini njeni predstavnici (kao recimo poslanica Evropskog parlamenta Kristina Morvai) zatražili su 2013. da približavanje Srbije Evropskoj uniji ubuduće bude uslovljeno davanjem teritorijalne autonomije vojvođanskim Mađarima.

### **Bugarska manjina**

Slične tendencije postoje i kada je u pitanje „problematizacija i rešavanje” bugarskog manjinskog pitanja u Srbiji. Iako su neki bugarski zvaničnici (na primer, šef diplomatije Kristijan Vigenin) u više navrata isticali prijateljski karakter bilateralnih odnosa sa Srbijom, te izjavljivali da između dve strane ne postoje ozbiljniji problemi, bilo je i glasova koji su položaj bugarske manjine u Srbiji ipak politizovali i povezivali njegovo rešavanje sa procesom pridruživanja Srbije EU. Tako je potpredsednica Bugarske, Margareta Popova, 2012. godine prilikom posete Bosilegradu, dominantno bugarskoj sredini u Srbiji, izjavila da će Srbija, ako želi da nastavi svoj putu u EU, prvo morati na zadovoljavajući način da reši bugarsko manjinsko pitanje. Još radikalniji zahtevi mogli su se čuti od predstavnika bugarske desničarske partije Ataka, izneti u

---

<sup>2</sup> Ovakvi i slični (ekstremni) stavovi, mogli su se više puta čuti od Lasla Rac Saba, predsednika manjinskog Mađarskog građanskog saveza.

bugarskom parlamentu 2013. godine, da Srbija treba da „vrati okupirane zapadne pokrajine” naseljene Bugarima, u zamenu za podršku Bugarske u njenom nastojanju da postane deo EU. Zbog ovakvog stava, ali i zbog nekih ranijih „ispada” na teritoriji Srbije, predstavnicima Atake je u više navrata bio zabranjen ulazak u Srbiju, i dolazak na različite skupove u Bosilegradu. Iako se zvanična Sofija ogradila od ovakvih stavova, a predstavnici bugarske manjine u Srbiji inicijativu Atake odbacili kao „nerealnu i smešnu”, obe zemlje bi ipak morale da povedu računa da ovakvi glasovi u budućnosti ne ojačaju.

Bugara u Srbiji inače ima oko 20.000, ili 0,3% ukupnog stanovništva, što predstavlja značajno smanjenje u odnosu na broj pripadnika ove manjine od pre pola veka.<sup>3</sup> Bugari uglavnom nastanjuju opštine Dimitrovgrad i Bosilegrad u jugoistočnoj Srbiji, koje su u celosti, zajedno sa manjim delovima nekoliko drugih pograničnih opština, pripojene Srbiji (odnosno Kraljevini SHS) nakon Prvog svetskog rata, 1919. godine.<sup>4</sup>

Iako bugarska manjina važi za dobro integrisanu zajednicu u Srbiji, ipak postoji nekoliko problema sa kojima se ona suočava, a na koje bi trebalo obratiti pažnju kako ne bi postali kamen spoticanja između Srbije i Bugarske tokom pregovaračkog procesa Srbije o članstvu u EU.

U razgovorima o položaju bugarske manjine u Srbiji figurira više pitanja,<sup>5</sup> no čini se da su dva ključna – pravo na obrazovanje na bugarskom jeziku (s tim u vezi i službena upotreba ovog jezika i pisma), kao i crkveno bogoslužjenje na bugarskom jeziku. Što se tiče prava na obrazovanje, problem je nastao u vezi sa upotrebom udžbenika iz Bugarske, čiji su sadržaji u određenim slučajevima nekompatibilni sa srpskim obrazovnim sistemom, a ponegde čak i „sporni” (pre svega iz istorije i geografije). Problem sa crkvenim bogoslužjenjem je komplikovanije pitanje, imajući u vidu da bi njega trebalo da rešavaju pomesne crkve, a ne države koje su i jedna i druga sekularne. Međutim, Srpska pravoslavna crkva (SPC), koja vrši bogoslužjenja u područjima sa bugarskom većinom u Srbiji, izričita je u stavu da ne dozvoli bogoslužjenje na bugarskom, odnosno bugarskim sveštenicima da vrše službu u hramovima koji su pod njenom jurisdikcijom, iako takva praksa već postoji i to upravo između SPC i nekih drugih crkava. Sa druge strane, SPC nije imuna ni na političko delovanje, pa je u više navrata zagovarala ideju da se nacionalni Bugari u Srbiji preimenuju u Šope što, iako nije naišlo na širi odjek, svakako jeste dodatno iskomplikovalo rešavanje položaja ove manjine.

---

<sup>3</sup> Na popisu sprovedenom 1953. godine, 60.146 građana Srbije se izjasnilo da su Bugari.

<sup>4</sup> U bugarskoj historiografiji, ove oblasti poznate su kao tzv. Zapadne pokrajine i uključuju i područje oko Strumice u današnjoj Republici Makedoniji.

<sup>5</sup> Ovde treba pomenuti i loš ekonomski položaj bugarske manjine, odnosno nerazvijenost krajeva u kojima ona živi, kao i nepostojanje dovoljnog broja graničnih prelaza na tom području.

Bez obzira na to što pobrojana pitanja još uvek nisu rešena, obe strane su nominalno ipak pokazale spremnost da to učine, odnosno da ne dozvole narušavanje dobrih susedskih odnosa, kao i put Srbije ka EU. U tom smislu, bugarski ministar spoljnih poslova Veginin naglasio je da se problemi sa kojima se suočava bugarska zajednica u Srbiji moraju rešavati brzo i operativno, te da se ne sme dozvoliti da se ona pretvori u krupne političke sporove. Korak u tom cilju bilo je i donošenje Platforme bugarske nacionalne manjine u Srbiji 2013. godine, oko koje su se okupili lideri svih značajnijih bugarskih stranaka, i kojom je predloženo sveobuhvatno rešavanje problema sa kojima se suočavaju Bugari u Srbiji. Međutim, država je propustila da reaguje i da podrži ovu inicijativu, a takođe nije iskazala ni ozbiljniji interes da sa Bugarskom potpiše bilateralni sporazum o zaštiti manjina, pre svega zbog činjenice da je srpska manjina u Bugarskoj prisutna u zanemarljivom broju.

### **Rumunska manjina**

U odnosu na mađarsku i bugarsku manjinu, pitanje rumunske manjine u Srbiji je još komplikovanije. Pored Rumuna, kojih je u Srbiji na poslednjem popisu bilo oko 30.000, odnosno 0,4% stanovništva, u Srbiji žive još i Vlasi (preko 35.000), koji za matičnu državu uglavnom smatraju Srbiju, u velikoj većini govore vlaškim jezikom i pretežno naseljavaju istočni deo Srbije (Homolje, Timočku i Negotinsku Krajinu). Imajući u vidu područje na kojem žive (blizu rumunske granice), kao i činjenicu da vlaški jezik lingvistički predstavlja varijantu rumunskog jezika, zvanični Bukurešt smatra Vlahe delom rumunskog naroda, uprkos tome što se oni drugačije izjašnjavaju. Vlaško pitanje je, s tim u vezi, više puta postavljano i u razgovoru sa srpskim zvaničnicima, a u jednom trenutku je zapretilo i da blokira proces pridruživanja Srbije EU, prolongirajući dodeljivanje kandidatskog statusa Srbiji, odnosno davanje saglasnosti Rumunije na zajedničku EU odluku.

Opasnost od blokiranja ovog procesa otklonjena je vrlo brzo, tako što su Srbija i Rumunija potpisale bilateralni Protokol o manjinama početkom marta 2012. godine, tokom zasedanja zajedničke Mešovite komisije za nacionalne manjine. Inače, ova komisija je formirana bilateralnim Sporazumom između Rumunije i SRJ o saradnji u oblasti zaštite nacionalnih manjina (iz 2002. godine), ali se dosad sastajala svega nekoliko puta. Iako su poslednjim protokolom obuhvaćene i srpska manjina u Rumuniji i rumunska u Srbiji (uglavnom nastanjena u Banatu), on se pre svega odnosi na Rumune (i Vlahe!) koji žive u Istočnoj Srbiji, odnosno, kako to naziva zvanični Bukurešt, u dolini Timoka. Protokol, između ostalog, predviđa obezbeđivanje upotrebe rumunskog jezika za Rumune koji žive u tom području, postojanje lokalnih medija na rumunskom, a kao i u slučaju bugarske manjine, traži se obavljanje crkvenog bogoslužjenja na rumunskom jeziku. Štaviše, Srbija se obavezala da omogući Rumuniji otvaranje konzularnog

odeljenja u Zaječaru, kako bi se olakšale potrebe lokalnog stanovništva (?!), što je tokom 2012. i učinjeno.

Čini se, međutim, da je ovde problem tek u nastajanju. Kako je rečeno, Rumuni u Srbiji uglavnom žive u Banatu, gde u tri okruga čine oko 3,5% stanovništva (skoro 23.000), vrlo dobro su integrisani, ostvaruju pravo službene upotrebe jezika, obrazovanja na rumunskom jeziku i imaju verske objekte koji pripadaju Rumunskoj pravoslavnoj crkvi (RPC), odnosno u kojima se bogoslužnje izvodi na rumunskom. Za potrebe ove zajednice postoji i konzulat Rumunije u Vršcu. Sa druge strane, Rumuni u Istočnoj Srbiji (Borski, Braničevski i Zaječarski okrug) čine tek oko 0,4% stanovnika (ispod 2.000), dok Vlaha, recimo, ima 7,6% (oko 33.000). Ovo dalje znači da nacionalni Rumuni na tom području predstavljaju svega 5,2% populacije na koju se pretenduje da je rumunska (Vlasi i Rumuni zajedno). Pitanje jezika je još složenije, imajući u vidu da vlaški jezik još uvek nije standardizovan, a da je (doduše vrlo mali) deo populacije koja se izjašnjava kao Vlasi na poslednjem popisu naveo da im je maternji jezik rumunski. Iako SPC i RPC bez problema koegzistiraju u Banatu, ova prva se izričito protivi uvođenju rumunskog bogoslužnja u vlaškim sredinama, u kojima se to sada čini na srpskom jeziku. Međutim, uprkos ovakvom stavu, u pojedinim vlaškim sredinama sveštenici RPC ipak deluju, što u perspektivi i te kako može da izazove zatezanje između dveju crkava, pa i između država.

Na pitanja koja se odnose na rumunsku/vlašku manjinu država Srbija svakako treba da obrati dodatnu pažnju u budućem periodu, s obzirom na to da određene stvari za sada ostaju nedefinisane. Ovo se pre svega odnosi na status vlaškog jezika, na šta se upozorava i u Drugom izveštaju o sprovođenju Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima u Srbiji, iz juna 2013. godine, pa se u tački 12. „predlaže srpskim organima vlasti da pojasne status vlaškog u skladu sa Poveljom u saradnji sa onima koji govore vlaški jezik”. Sa druge strane, ne bi trebalo izgubiti iz vida ni određene već definisane stvari. Pored međudržavnih dokumenata koje je Rumunija potpisala sa Srbijom, i koje se odnose na manjine, Rumuniju još obavezuje i vlastiti Zakon o podršci Rumunima u dijaspori<sup>6</sup> donet 2007. godine, koji predstavlja okvir delovanja rumunske države prema Rumunima u inostranstvu, a koji se nedvosmisleno odnosi i na vlašku manjinu u Istočnoj Srbiji<sup>7</sup>.

---

<sup>6</sup> Izvorno: *Lege – privind sprijinul acordat românilor de pretutindenii, 299/2007.*

<sup>7</sup> U Zapisniku Odbora za rumunske zajednice u dijaspori parlamenta Rumunije, sa zasedanja održanog 26, 27. i 28. februara 2013., precizira se član 1 navedenog Zakona iz 2007. i utvrđuje se ko su „Rumuni u dijaspori”; prema slovu objašnjenja, ovaj termin se jasno odnosi i na Vlahe (u Srbiji).

## Hrvatska manjina

Hrvatska manjina uglavnom živi u severnim i severozapadnim krajevima Srbije, odnosno Vojvodine, i jedina je od naznačenih manjina promenila status poslednjih decenija; tačnije, nakon raspada Jugoslavije, Hrvati su od konstitutivnog naroda postali manjina u svim bivšim jugoslovenskim republikama, osim u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Shodno tome, hrvatska zajednica se u svim ovim zemljama suočila (a i dalje se suočava) sa problemima karakterističnim za početnu fazu u formiranju manjinskih institucija i artikulisanju zahteva za ostvarivanjem manjinskih prava.

Kao i u slučaju ostalih manjina, i broj Hrvata u Srbiji je u konstantnom opadanju, pa je prema poslednjem popisu njih bilo oko 58.000 (0,8% stanovništva), što predstavlja pad od oko 18% u odnosu na popis iz 2002. godine, i čini tek nešto preko 1/3 hrvatske populacije u Srbiji od pre četiri decenije. Na ovo smanjenje je uticala niska stopa nataliteta, procesi asimilacije i rasipanja hrvatskog nacionalnog korpusa, te emigracija iz ekonomskih ili političkih razloga – ne treba zaboraviti da je tokom raspada Jugoslavije Srbiju napustilo između 30.000 i 40.000 Hrvata, i to najviše iz Srema. Iako su Hrvati *de facto* postali manjina još tokom ranih 1990-ih, njihov status je formalizovan tek nakon 2000. godine, kada se donosi i niz propisa kojim se reguliše i olakšava položaj ove manjine. Premda je u određenim slučajevima hrvatska manjina i ranije uspevala da se izbori i uživa neka prava na lokalnom nivou, tek je Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina 2002. godine regulisao položaj ove manjinske nacionalne zajednice. Njega je dodatno osnažio i Sporazum o zaštiti prava hrvatske manjine u Srbiji i Crnoj Gori i srpske i crnogorske manjine u Republici Hrvatskoj, koji su dve države potpisale 2004. godine.

U poslednjih desetak godina osnovano je više institucija hrvatske manjinske zajednice, od kojih su najznačajnije Novinsko-izdavačka ustanova „Hrvatska riječ“, (osnovana 2002), Hrvatsko nacionalno vijeće (2003), te Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata (2008). Ovu poslednju osnovali su Skupština AP Vojvodine i Hrvatsko nacionalno vijeće, i to je prva institucija formirana u cilju zaštite i promocije kulture vojvođanskih Hrvata; sedište svih ovih ustanova je u Subotici, koja predstavlja politički i kulturni centar Hrvata u Srbiji. Pripadnici hrvatske manjine u Srbiji takođe imaju pravo na obrazovanje na hrvatskom jeziku, koje su počeli da ostvaruju od školske 2002/3. godine, na službenu upotrebu jezika i pisma u sredinama u kojima čine većinu (u samoupravama gde čine barem 15% stanovnika) i sl. I dalje se, međutim, čuju glasovi kako zastupljenost Hrvata u državnim i drugim javnim službama ne odražava njihovu brojnost u ukupnoj populaciji.

Ne zanemarujući značaj pomenutih problema sa kojima se suočavaju Hrvati u Srbiji, a koji su manje-više problemi i ostalih manjinskih zajednica, ono što možda najviše opterećuje ovu zajednicu (ali i odnose Hrvatske i Srbije), kada je posredi položaj Hrvata u Srbiji jeste tzv.

bunjevačko pitanje. Slično kao u slučaju Rumuna i Vlaha, i u slučaju Hrvata i Bunjevaca (a ovde pride i Šokaca!) na sceni je rastakanje jedne zajednice, odnosno pokušaj asimilacije jedne zajednice od strane druge, u zavisnosti, dakle, iz čijeg ugla se to posmatra. Nakon Drugog svetskog rata jugoslovenske vlasti nisu (više) posmatrale Bunjevce (i Šokce) kao posebnu zajednicu već kao deo hrvatskog nacionalnog korpusa, u skladu sa čim nisu zasebno iskazivale njihovo brojno stanje na sprovedenim popisima. Međutim, ovo je postalo moguće nakon raspada Jugoslavije, tako da je na poslednjem popisu evidentirano nešto ispod 17.000 Bunjevaca (na popisu iz 1991. bilo ih je preko 21.000) i 607 Šokaca. Bunjevci uglavnom nastanjuju prostor kao i Hrvati u Srbiji, država Srbija ih priznaje za zasebnu nacionalnu zajednicu, u skladu sa čime su formirali i manjinske institucije, političke stranke, kulturna udruženja i dr. Bunjevački govor je varijanta srpsko-hrvatske jezičke forme i poslednjih godina krči put ka svojoj standardizaciji i službenoj upotrebi. Štaviše, od 2007. godine u obrazovni sistem uveden je i predmet „Bunjevački govor sa elementima nacionalne kulture“, u onim sredinama gde je značajnije prisustvo ove manjinske zajednice.

Iako su Bunjevci i u susednoj Mađarskoj pokušali da izdejstvuju zvanično priznanje svog manjinskog statusa, to zasad nije urodilo plodom, a evidentno je da se država Hrvatska negativno odnosi prema takvoj mogućnosti, te da je vrlo kritički nastrojena i prema davanju manjinskih prava Bunjencima u Srbiji, koje isključivo tumači kao „razbijanje“ hrvatskog nacionalnog korpusa. Komentari Hrvatske ne staju na ovome, već se država Srbija optužuje da je „bunjevačka nacija“ njen projekat, da propagira bunjevački nauštrb hrvatskog identiteta, te da se za ovu manjinu iz državne kase u svakom smislu izdvaja više sredstava. Različite hrvatske institucije i organizacije takođe su negativno reagovala na ovo pitanje, posebno na pojavu tzv. bunjevačkog jezika. S tim u vezi uputile su i više otvorenih pisama u Beograd i u Zagreb, sa zahtevom da se stane na put „veštačkoj podeli“ hrvatske manjine u Srbiji, odnosno njenoj daljoj asimilaciji.

Uprkos kritikama ovih organizacija na račun zvaničnog Zagreba zbog njegovog nedovoljnog zauzimanja oko hrvatskog pitanja u Srbiji, on se u nekoliko navrata ipak jeste oglasio. Štaviše, imajući u vidu činjenicu da je Hrvatska postala deo EU, to se u narednom periodu može očekivati još i češće. Tako je hrvatski predsednik Ivo Josipović prilikom posete Srbiji septembra 2014. kritikovao ponašanje zvaničnog Beograda u pogledu manjinske politike, ocenjujući da on „favorizuje ili različitim merama podstiče ljude da se izdvoje iz hrvatskog korpusa i priklone bunjevačkom“. Nadalje, iz Hrvatske je u više navrata ukazivano i da Srbija ne poštuje odredbe pomenutog međudržavnog sporazuma o zaštiti prava manjina, u pogledu zaštite hrvatske manjine. Inače, ova zajednica suočava se i sa problemom školskih udžbenika na hrvatskom jeziku (i ovde se naglašava različito držanje zvaničnog Beograda, koji je finansirao izradu



udžbenika za bunjevačku manjinu), pa je jasno da bi ove probleme valjalo što pre rešiti, kako ne bi postali krupan kamen spoticanja u odnosima dveju država.

## **RATNO/ISTORIJSKO NASLEĐE**

Pored problema proisteklih iz raspada Jugoslavije koji opterećuju zemlje naslednice i njihove međusobne odnose (u prvom redu Srbiju i Hrvatsku), Srbija se još uvek nije u potpunosti oslobodila ni zaostavštine iz Drugog svetskog rata, što je pokazalo i usvajanje Zakona o restituciji 2011. godine. Upravo to iskustvo govori o potrebi da se pojedina pitanja koja zadiru u ovo nasleđe i koja mogu da budu interesantna i za neke susede Srbije (recimo Mađarsku i Bugarsku) moraju pažljivo rešavati, te da valja voditi računa i o stavovima ovih susednih zemalja.

### **Tužbe i sudski procesi povezani sa ratom u Hrvatskoj 1990-ih**

Čini se da suđenja pokrenuta za pojedinačne slučajeve kršenja ratnog prava, vršenja ratnih zločina i dr. protiv pojedinaca pred sudovima u Srbiji i Hrvatskoj, koja se odnose na sukobe u Hrvatskoj 1991–1995. godine, predstavljaju trajnije i kompleksnije pitanje, no tužba i protivtužba za genocid koje su ove dve države pokrenule jedna protiv druge pred Međunarodnim sudom pravde u Hagu svakako predstavljaju vidljiviji i sa političkog aspekta ozbiljniji problem. Hrvatska je, naime, pred ovim sudom još 1999. godine podnela tužbu protiv Srbije za kršenje Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju genocida, ali se sam sud tek 2008. proglasio nadležnim po tom pitanju (Srbija je ovu nadležnost bila pokušala da ospori), shodno čemu je započet i sam proces. Srbija je nakon ovoga 2010. godine podnela protivtužbu, tereteći Hrvatsku za genocid nad Srbima i etničko čišćenje tokom operacije „Oluja” iz 1995.

Iako su zvaničnici obeju zemalja u više navrata govorili o potrebi povlačenja međusobnih tužbi, i time poslali poruku o čvrstoj opredeljenosti za dobrosusedske odnose i regionalnu saradnju, to se ipak nije dogodilo. Strane su u prethodnih nekoliko godina aktivno učestvovala u postupku, međusobno sučelile argumente i izvele proces gotovo do samog kraja, a Sud je početkom 2015. doneo konačnu presudu po tom pitanju odbacivši obe tužbe, zaključivši da tokom rata u Hrvatskoj nije počinjen genocid ni protiv Hrvata, ni protiv Srba. U svakom slučaju, i jedna i druga država moraju povesti računa da ova presuda ne poremeti međusobne odnose i „evropsku agendu” zemalja Zapadnog Balkana – Srbije naročito. Štaviše, na takav način bi se valjalo

odnositi i prema drugim procesima koji se pred hrvatskim i srpskim sudovima vode po optužbama za ratne zločine.

S obzirom da je Srbija postkonfliktna zemlja, pitanje suđenja za ratne zločine je za nju od posebnog značaja. Još jednom, ne treba zaboraviti ni potencijal ovog pitanja da utiče na pregovarački proces o pridruženju EU, te da je Hrvatska zainteresovana strana po ovom pitanju; upravo to pitanje je trenutni ministar pravde u Vladi Hrvatske, Orsat Miljenić, aktuelizovao novembra 2014. Iako je Hrvatska u više navrata istakla da ona neće uslovljavati napredovanje svojih suseda ka EU rešavanjem bilateralnih pitanja, ovaj ministar je takvu mogućnost ipak najavio. On je, naime, upozorio Srbiju da će ukoliko ne izvede do kraja suđenja optuženima za ratne zločine u Hrvatskoj (protiv lica koja su joj dostupna, i verovatno za one slučajeve koje hrvatska strana smatra potrebnim!), zvanični Zagreb blokirati pregovarački proces Srbije i EU.

Iako su se iz Zagreba nešto kasnije čuli i malo pomirljiviji tonovi, pa i od strane samog ministra, ovo je ipak još jedan signal vlastima u Srbiji da ubrzaju celovito i efektivno rešavanje svih otvorenih pitanja sa susednim zemljama, te da se ne zadovoljavaju samo potpisivanjem sporazuma o eventualnoj saradnji u pojedinim oblastima. Po pitanju ratnih zločina, Srbija je sa Hrvatskom još 2006. godine potpisala Sporazum o saradnji u progonu učinilaca krivičnih dela ratnih zločina, zločina protiv čovečnosti i genocida, ali je za sada očigledno nedovoljno učinjeno na njegovoj realizaciji i zatvaranju ovog teškog poglavlja u međusobnim odnosima, pa otud i disonantni tonovi iz Hrvatske. Sve ovo treba imati na umu i ukoliko dve strane eventualno postignu i novi sporazum kojim bi se dogovorile da same sude svojim državljanima po optužnicama podignutim bilo kod srpskih, bilo hrvatskih sudova, o čemu je već bilo nekih naznaka.

### **Pitanje nestalih lica i (kulturnih) dobara tokom rata u Hrvatskoj**

Još jedno nerešeno pitanje između Srbije i Hrvatske nastalo kao posledica ratnih zbivanja odnosi se na pronalaženje nestalih lica, odnosno lokaliteta na kojima su ta lica eventualno sahranjena, a isto tako i nestalih i oduzetih kulturnih dobara i njihovo vraćanje na matične lokacije u Hrvatskoj.

Tokom oružanih sukoba 1991–1995. u Hrvatskoj nestalo je 6.500 osoba; većina tih slučajeva je u prethodnim godinama rešena, odnosno potvrđena je njihova smrt, s obzirom da su njihova tela ekshumirana iz više grobnica na području Hrvatske, a manjim delom i u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Ovo pitanje, međutim, još uvek nije potpuno zatvoreno, odnosno o određenom broju osoba se i dalje ništa ne zna, iako na tome već duže vreme zajednički rade Komisija za nestala lica Vlade Republike Srbije i Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za zatočene i nestale. Premda se može učiniti kako je ovo pitanje manje problematično u odnosu na

prethodno izneta, ni ono se, u smislu uticaja na pregovarački proces Srbije i EU, ne sme potcenjivati sve dok u potpunosti ne bude zatvoreno. I jedna i druga strana, zapravo, ovde imaju određene prigovore na ponašanje one druge strane, pa je tako Srbija od Hrvatske u više navrata zatražila bržu identifikaciju žrtava srpske nacionalnosti, dok je Hrvatska insistirala na bržem pronalaženju lokaliteta u Srbiji gde bi mogle postojati još neke grobnice u kojima su pokopani hrvatski državljani.

Usled ratnih dešavanja, u Hrvatskoj je nestalo ili je iz nje izneto i više desetina hiljada predmeta koji se smatraju kulturnim dobrom, i koji su uglavnom završili u Srbiji. Hrvatska je u više navrata zahtevala povraćaj ovih predmeta, a u značajnoj meri u tome i uspela (recimo, samo je 2001. godine iz Muzeja Novog Sada vraćeno u Vukovar preko 20.000 inventarskih jedinica), ali je veliki broj predmeta (skoro 25.000 muzejskih eksponata i preko 3.000 predmeta iz sakralnih objekata) i dalje van Hrvatske. Dve strane su inače 2012. godine potpisale Protokol o povraćaju kulturnih dobara iz Srbije u Hrvatsku, a takođe su formirale i mešovitu Komisiju za povraćaj kulturnih dobara, sve sa zadatkom ubrzanog i celovitog rešavanja ovog pitanja. Štaviše, hrvatska strana je vraćanje nestalih i iznetih kulturnih dobara navela i kao jedan od zahteva u pomenutoj tužbi za genocid pred Međunarodnim sudom pravde.

Ovo pitanje bi sasvim sigurno moglo vrlo brzo da se reši, tim pre što ispunjenje zahteva koji dolaze sa srpske strane (a koji se tiču obezbeđivanja adekvatnih uslova za čuvanje muzejskih, crkvenih i drugih predmeta) za Hrvatsku ne bi trebalo da predstavlja krupniji problem i zapravo su nešto što se podrazumeva. Takođe, ne bi trebalo da predstavlja problem ni vraćanje ovih predmeta u sredine gde su se proterani Srbi vratili. I u interesu Srbije je da se ovi predmeti vrate budući da je veliki broj njih zapravo vlasništvo SPC, iz njenih eparhija u Hrvatskoj, te bi njihovo vraćanje dodatno pozitivno uticalo na reintegraciju srpskog stanovništva, ali i na rešavanje drugih otvorenih pitanja sa Hrvatskom.

### **Pravo (bačkih) Mađara na restituciju u Srbiji**

Pored problema koji na ovom polju postoje između Srbije i Hrvatske, poslednjih godina je i sa Mađarskom bilo nesporazuma, ali sa ishodištem u Drugom svetskom ratu. Nesporazumi su izbili na površinu u procesu donošenja Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju (za period 1945–1965), koji je Skupština Srbije usvojila krajem septembra 2011. godine. Naime, pojedine odredbe ovog Zakona su za Mađarsku bile vrlo sporne i, budući da je Srbija tada bila na putu dobijanja kandidatskog statusa za članstvo u EU, Mađarska je zapretila da će uskratiti svoju podršku Srbiji, odnosno blokirati taj proces, ukoliko se sporne odredbe ne izmene. Ovde je pre svega bio problematičan stav 3 tačka 3 člana 5 Zakona, kojim su prava na povraćaj oduzete

imovine bila uskraćena svim licima koja su tokom Drugog svetskog rata učestvovala u okupacionim snagama na tlu današnje Srbije, kao i njihovim naslednicima. S obzirom na činjenicu da je veliki deo tadašnjeg mađarskog življa bio regrutovan u regularne mađarske jedinice koje su pod okupacijom držale celu oblast Bačke, to je ovaj Zakon, prema tumačenju zvanične Budimpešte, čitavo mađarsko stanovništvo sa tog područja lišavao prava na povraćaj. Štaviše, Odbor nacionalnog jedinstva mađarskog parlamenta je po usvajanju spornog zakona doneo i Rezoluciju o njegovoj neprihvatljivosti, u kojoj se zahteva od Srbije da „stvari pravno čistu situaciju” u pogledu problematičnih odredbi.

Strahujući da će Mađarska blokirati dobijanje kandidatskog statusa, Srbija je situaciju oko spornih odredbi razrešila decembra 2011, kada je donela Zakon o rehabilitaciji. Uprkos određenim kritikama, tadašnja vladajuća većina je Zakon ipak usvojila, i to nakon usaglašavanja teksta nacrtu sa predstavnicima mađarskih manjinskih stranaka. Zakonom je precizirano da pravo na rehabilitaciju, a shodno tome i pravo na povraćaj imovine, nemaju samo oni pripadnici okupacionih snaga (i njihovi naslednici) za koje je utvrđeno da su vršili ratne zločine.<sup>8</sup>

Iako je Mađarska pozdravila donošenje Zakona o rehabilitaciji, u skladu sa čim je sa ostalim partnerima iz EU podržala i dodeljivanje kandidatskog statusa Srbiji 2012. godine, od pojedinih predstavnika mađarskih manjinskih stranaka u Srbiji mogli su se čuti glasovi da i nakon više od godinu dana, primena ovog zakona ipak „ide sporo i komplikovano”.<sup>9</sup> S tim u vezi, Srbija će i ubuduće morati da obrati pažnju na ovo pitanje, jer njegova osetljivost može dovesti do nepredvidivih, pa i neželjenih posledica po tok pregovaračkog procesa o članstvu u EU.

## DRUGA/POJEDINAČNA PITANJA

### Pitanje granice sa Hrvatskom

Nijedna bivša jugoslovenska republika nije u potpunosti rešila pitanje granica sa susednim republikama iz nekadašnje federativne države, pa tako ni Srbija i Hrvatska ni posle više od dve decenije od raspada Jugoslavije nisu rešile pitanje međusobne granice. Moglo bi se naivno pomisliti kako je, u odnosu na druga granična pitanja, ovaj slučaj možda i najlakše rešiti, s

---

<sup>8</sup> Zakon o rehabilitaciji, „Sl. glasnik RS”, br. 92/2011, član 2, stavovi 1 i 2.

<sup>9</sup> Izjava Ištvana Pastora, predsednika Saveza vojvođanskih Mađara, prilikom posete Budimpešti, novembra 2012. Videti u: *Ispravljano saopštenje mađarske vlade o poseti Pastora*, dnevni list „Blic”, 13. 11. 2012. <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/352746/Ispravljano-saopstenje-madjarske-vlade-o-poseti-Pastora>

obzirom da je glavina srpsko-hrvatske granice prirodna i čini je reka Dunav. Međutim, upravo tu i počinje spor, jer se dve strane ne slažu da li treba poštovati prirodnu ili administrativnu granicu, a onda i koju administrativnu granicu.

Dve strane su se još 2002. godine saglasile da osnov razgraničenja u podunavskom delu bude međurepublička granica iz vremena socijalističke Jugoslavije, međutim različito tumače kuda je ta granica išla. Za Srbiju je osnov te granice tok, odnosno matica Dunava (kako to uostalom definiše i međunarodno javno pravo), kao i savezni zakon kojim je 1945. godine izvršeno razgraničenje među republikama, a kojim je utvrđeno da granica između Hrvatske i Srbije ide sredinom Dunava. Hrvatska se, sa druge strane, poziva na zemljišne knjige iz vremena Austrougarske i zastupa tezu da državna granica treba da prati granice katastarskih opština, što znači da bi na oko 145 km toka Dunava koji dele Srbija i Hrvatska međudržavna granica trebalo da preseče reku na više od deset mesta. Ovakvo tumačenje Hrvatske je i razumljivo, s obzirom na to da se od spornih 11.000 hektara 90% nalazi na levoj, srpskoj, strani Dunava i njih Hrvatska upravo i potražuje.



**Slika 3: Najproblematičniji deo granice na Dunavu između Srbije i Hrvatske**

Za potrebe rešavanja ovog spora, dve strane formirale su i Međudržavnu diplomatsku komisiju za identifikaciju i utvrđivanje granice koja se prvi put sastala 2010. godine, čime je ovo pitanje posle niza godina pokrenuto s mrtve tačke.

Iako se Komisija sastajala češće a obe strane izrazile spremnost da se ovaj problem reši, nema naznaka da će do toga u skorijoj budućnosti i doći. I Srbija i Hrvatska ostaju čvrsto ukopane u različitim tumačenjima zajedničke granice, što ovo tehničko pitanje može i te kako proizvesti u političko. U slučaju da u narednom periodu ne dođe do pomaka u rešavanju ovog spora (o dugogodišnjem zastoju je 2009. godine izvestila i Evropska komisija, u svom Izveštaju o napretku Srbije), vrlo je moguće da će se – kao i u slučaju graničnog spora između Hrvatske i Slovenije – rešenje potražiti u međunarodnoj arbitraži, što je, inače, ranije nagovestio i hrvatski predsednik Josipović.

### **Pitanje mađarskog državljanstva**

Još jedno pitanje koje je postalo aktuelno poslednjih godina tiče se uzimanja državljanstva susednih država, koje takvu mogućnost uglavnom nude pripadnicima manjinskih zajednica u Srbiji.<sup>10</sup> Iako situacija po ovom pitanju ni sa jednom susednom državom iz EU nije potpuno „čista”, potencijalno najproblematičnija je ona u vezi sa uzimanjem mađarskog državljanstva. Mađarska je 2010. godine izmenila svoj Zakon o državljanstvu (iz 1993) i omogućila etničkim Mađarima iz susednih zemalja (pre svega iz Rumunije, Slovačke, Srbije i Ukrajine) da postanu njeni državljani. Srpska strana je, inače, u toku priprema za izmene ovog Zakona obavestila zvaničnu Budimpeštu da nema ništa protiv da Mađari iz Srbije koji to žele postanu i državljani Mađarske.<sup>11</sup> Međutim, već nakon godinu dana od primene novog Zakona oko 30.000 građana Srbije postali su i državljani Mađarske (do marta 2012), dok je do kraja septembra 2014. broj prijava za upis u državljanstvo narastao na gotovo 120.000.<sup>12</sup>

Ova brojka ne treba da čudi, s obzirom na to da se u poslednje vreme sve više građana Srbije koji nisu Mađari prijavljuju za dobijanje mađarskog državljanstva. Mađarski zakon omogućava prijavu za državljanstvo svim pojedincima koji mogu da dokažu da su njihovi preci rođeni na

---

<sup>10</sup> Posebno bi se moglo problematizovati pitanje dobijanja bugarskog državljanstva, koje se ne odobrava samo pripadnicima bugarske nacionalne manjine već i nekih drugih, na primer goranske.

<sup>11</sup> U toku priprema, u Mađarskoj je krajem 2004. održan i referendum o davanju državljanstva etničkim Mađarima iz inostranstva. Referendum nije uspeo, međutim, to za posledicu nije imalo i obustavljanje čitavog ovog procesa, već ga je samo usporilo. Tokom 2004. godine, tadašnji premijer Srbije, Zoran Živković, poručio je zvaničnoj Budimpešti da Srbija neće imati prigovore na uspeh referenduma, odnosno na davanje dvojnog državljanstva Mađarima iz Srbije.

<sup>12</sup> Vest u „Al Jazeera Balkans“, *Mađari u Srbiji traže mađarsko državljanstvo*, od 25. 9. 2014.  
<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/madari-u-srbiji-traze-madarsko-drzavljanstvo>

teritoriji Mađarske, odnosno teritoriji koju su mađarske snage nekad kontrolisale (time i na području Bačke u periodu 1941–1945), shodno čemu su bili mađarski državljani. Sa tim dokazom, i uz ispunjavanje još nekoliko manje-više formalnih uslova, zapravo je vrlo lako dobiti državljanstvo ove zemlje. Tu mogućnost do sada je ukupno iskoristilo oko pola miliona ljudi, uglavnom iz zemalja koje se graniče s Mađarskom. Iako su pojedine od ovih zemalja pokušale da osujete takav razvoj događaja, odnosno da spreče svoje građani da postanu dvojni državljani<sup>13</sup> plašeći se za unutrašnju stabilnost, to ipak nije zaustavilo ovaj proces.

Uzimanje mađarskog državljanstva samo po sebi nije problematično, ali može potencijalno stvoriti određene probleme između Mađarske i njenih suseda, pa i Srbije. Svi novoupisani državljani Mađarske su dobili i pravo glasa, pa ovo otvara i mogućnost za „mešanje u unutrašnje stvari” drugih država tokom „domaćih” izbornih kampanja. Mađarski političari najvišeg ranga i inače su već u nekoliko navrata učestvovali u predizbornim kampanjama u susednim državama. U tom smislu, Srbija kao zemlja kandidat za članstvo u EU mora da bude mnogo obazrivija od, recimo, Slovačke ili Rumunije, jer se nalazi i u manje zavidnoj poziciji.

## ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Prethodna analiza pokazuje da Srbiju opterećuje niz problema sa susednim državama iz EU, te da dalje odlaganje rešavanja nekih od njih može itekako negativno da se odrazi na poziciju Srbije u pregovaračkom procesu o članstvu u EU, kao i na sam taj proces. Bilateralna otvorena pitanja poseduju različiti potencijal za usporavanje, otežavanje ili blokiranje ne samo pregovaračkog već i raznih drugih procesa, te se ona moraju razrešiti bez obzira na pregovore sa EU. Iako rešavanje problema zahteva različiti format i vreme, jer su i oni različiti, pregovarački proces će svakako pokrenuti rešavanje svih ovih pitanja.

Za bezbolnije vođenje pregovora, što u ovom slučaju znači razdvajanje bilateralnih pitanja od pregovora sa EU, ključna je uloga Srbije, ali ona mora da primeni drugačiji pristup od dosadašnjeg i zauzme mnogo aktivniju poziciju. Pasivno ponašanje Srbije, neblagovremeno reagovanje i zanemarivanje potencijalnog uticaja koji ova pitanja mogu da imaju na različite procese, zapravo je u velikoj meri i doprinelo njihovom produbljivanju i otežavanju njihovog rešavanja. Zbog toga država Srbija već sada, na početku pregovaračkog procesa, mora da reaguje te da kontinuirano insistira kod svojih suseda na trajnom rešavanju svih međusobno

---

<sup>13</sup> Slovački premijer Robert Fico založio se 2010. godine za donošenje zakona kojim se slovačkim građanima uskraćuje mogućnost da postanu nosioci dvaju državljanstava. Ovaj zakon je štaviše i usvojen, ali je zbog brojnih kasnijih protesta morao da bude povučen.

otvorenih pitanja. Time će ne samo ublažiti ili otkloniti mogućnost da neresavanje ovih problema zakoči pregovore o članstvu u EU, već će i preduhitriti i pojavu novih. To ne samo da je osnovna preporuka za rešavanje svih opisanih bilateralnih problema, već je i nužni pravac kojeg će Srbija morati da se drži da bi pregovarački proces dovela do kraja. To je u isto vreme i najbolji način da zaštiti svoje interese u oblastima i pitanjima oko kojih se spori sa svojim susedima.

Pitanje manjina, kao najprisutnije i možda najnepredvidljivije otvoreno pitanje, potrebno je rešavati pre svega između Srbije i samih tih manjina, jer upravo Srbija treba da bude njihov najglasniji advokat, a ne susedne matične zemlje, kako se to dešavalo u ranijem periodu. Manjine treba da postanu mostovi prema susednim zemljama, a ne predmet razdora. U tom smislu, država treba da pospeši dijalog sa nacionalnim savetima nacionalnih manjina, a eventualno da uspostavi i mehanizme preko kojih bi iste ili slične probleme kod različitih manjinskih zajednica (npr. pitanje školskih udžbenika) rešavala zajednički i sveobuhvatno. Posebno osetljiva su pitanja rumunske/vlaške i hrvatske/bunjevačke manjine i njihov položaj najviše od svih može negativno da utiče na tok pregovaračkog procesa Srbije sa EU. S obzirom da pitanje hrvatske manjine u Srbiji nije i jedino otvoreno pitanje sa Hrvatskom, ova zemlja neće nužno vršiti pritisak u tom pravcu, ali bi se od strane Rumunije po pitanju Vlaha/Rumuna u istočnoj Srbiji to moglo očekivati. Zato se što pre moraju rešiti pitanja od značaja za ovu zajednicu, recimo status i upotreba vlaškog jezika, kako bi se izbegle sve dalje zloupotrebe. Takođe, položaj bugarske manjine bio bi dodatno unapređen ukoliko bi Srbija i Bugarska potpisale Sporazum o zaštiti manjina, ili neki sličan, recimo Sporazum o prijateljstvu.

Što se tiče stanovišta susednih EU država povodom nezavisnosti Kosova, bez obzira na težinu ovog problema, ona ne bi trebalo da ugroze pregovarački proces Srbije sve dok se između Beograda i Prištine odvija dijalog pod pokroviteljstvom Brisela. Zvanični Beograd ne samo da treba da učestvuje već treba i da insistira na daljem održavanju ovog dijaloga, i to sve dok se između dveju strana odnosi ne poprave na način na koji je mogućnost izbijanja konflikta svedena na najmanju moguću meru. Dokle god ima problema sa Kosovom, Srbiji nisu potrebni i dodatni teritorijalni problemi i zato mora insistirati na što bržem rešavanju pitanja granice sa Hrvatskom na Dunavu. Svako dalje odlaganje oslabiće njenu poziciju i doneti manje povoljno rešenje. Sa druge strane, sa ovom zemljom bi se mogli uspostaviti određeni (politički, administrativni ili drugi) mehanizmi, kojima bi se omogućilo konačno i celovito rešavanje svih međudržavnih pitanja proisteklih iz ratnih zbivanja 1990-ih.

Miloš Aleksić

Novembar 2016.